

شناسایی و تحلیل اقدامات مدیریتی و سیاستی امام جواد(ع) در راستای تحقق حکمرانی اسلامی

احمد زرنگار^۱، محمد عبدالحسین زاده^۲، مجتبی زرنگار^۳

۱۵

دوره ۴، شماره ۳، پیاپی ۱۵
پاییز ۱۴۰۴

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۴-۰۴-۲۳

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴-۰۹-۱۵

صص: ۱۲۶-۱۰۵

شابا چاپی: ۲۳۲۲-۵۵۹۹

رتبه علمی

ب

پژوهشی، صنعت گواهی در:
JOURNALS.MSRT.IR

چکیده

دوره حیات امام جواد (ع) با حکومت عباسیان و خلافت مأمون و معتصم بود که سیاست‌های پیچیده‌ای را در برابر اهل‌بیت (ع) و به خصوص امامان شیعه اتخاذ می‌کردند. در این شرایط امام جواد (ع) توانستند راهبردها و سیاست‌هایی اتخاذ کنند که باعث تقویت حفظ ارزش‌های اسلامی و شبکه شیعیان در سرتا سر بلاد اسلامی شد. پژوهش حاضر با هدف شناسایی و تحلیل اقدامات مدیریتی و سیاستی امام جواد (ع) که در راستای تثبیت امامت در جامعه و آماده‌سازی شبکه شیعیان برای عصر غیبت انجام شده است. روش تحقیق این مطالعه، دلالت‌پژوهی است که با تحلیل منابع تاریخی و روایی، اقدامات امام جواد (ع) را در دو حوزه علمی-فرهنگی و مدیریتی-سیاسی بررسی می‌کند. با بررسی و تحلیل سیره امام جواد (ع) مشخص شد که اقدامات مدیریتی و سیاستی ایشان در دو دسته ۱- اقدامات مدیریتی-سیاسی همچون گسترش شبکه وکالت، مبارزه با فرقه‌های انحرافی و ارتباطات مستمر و نامه‌نگاری‌های راهبردی و ۲- اقدامات علمی و فرهنگی همچون اعتلای پایگاه‌ها و نهضت‌های علمی، تربیت شاگردان شایسته، مبارزه با انحرافات علمی و اعتقادی و برگزاری مناظرات علمی طبقه‌بندی می‌شود. این اقدامات، دلالت‌هایی روشن از راهبرد حکمرانی امام جواد (ع) در تثبیت امامت و آماده‌سازی جامعه شیعی برای عصر غیبت ارائه می‌دهد.

کلیدواژه‌ها:

امام جواد (ع)، مدیریت اسلامی، حکمرانی اسلامی، شبکه‌سازی سیاستی، تربیت نیرو، تحول، علوم انسانی

۱. استادیار، گروه معارف و دروس عمومی، دانشگاه صدا و سیما، تهران، ایران

(نویسنده مسئول) Zarnegar1370@gmail.com

۲. استادیار گروه مهندسی پیشرفت، دانشکده مدیریت، اقتصاد و مهندسی پیشرفت، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ایران

۳. دانش آموخته کارشناسی ارشد رشته معارف اسلامی و مدیریت مالی، دانشکده معارف اسلامی و مدیریت، دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ایران

مقدمه و بیان مسأله

جهان‌بینی دین اسلام بر محوریت اصل توحید شکل گرفته است. وحدانیت خداوند متعال شاکله‌ی تمامی فعالیت‌های انبیا الهی از جمله حضرت محمد صلی‌الله‌علیه‌وآله بوده است. هدایت انسان‌ها در این کره‌ی خاکی از جانب پروردگار عالم بر عهده‌ی پیامبران الهی قرار گرفته است. یکی از مهم‌ترین اقدامات حضرت محمد صلی‌الله‌علیه‌وآله برای ماندگاری و از بین نرفتن دین مبین اسلام، برگزیدن جانشینانی شایسته از طرف الهی برای رهبری و اداره جامعه انسانی بوده است. امامت را می‌توان به مثابه عنصری برای حفاظت از تمامیت اسلام در طول تاریخ بیان کرد. امامت به معنی زعامت اجتماع است که به همین تعبیر و نظیر همین تعبیر از قدیم در کتب متکلمین آمده است. (مطهری) اما پس از وفات پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله مسیر جامعه از راه حقیقی خود دور شد. از بزرگ‌ترین و شکننده‌ترین انحرافات که در جامعه اسلامی رخ داد و برای همیشه بشریت را محروم ساخت، انحراف از مسیر امامت بود. (مبلغان، ۱۳۸۶: ۱۴)

امامان معصوم علیهم‌السلام با توجه به اینکه شرایط را برای اداره مستقیم جامعه مناسب نیافتند، از تصدی امور جامعه کناره‌گیری کردند؛ اما در تشریح جایگاه امامت و عظمت امامان هیچ‌گاه سستی نکردند (مبلغان، ۱۳۸۶: ۱۶). مقام معظم رهبری در بیانی حرکت و فعالیت‌های ائمه علیهم‌السلام در طول دوران بعد از وفات حضرت محمد صلی‌الله‌علیه‌وآله را به‌سان اقدامات یک انسان ۲۵۰ ساله عنوان کرده‌اند که ایشان با محوریت مبارزه‌ی حاد سیاسی در برابر دستگاه خلافت، تلاش در راه استقرار ولایت الهی در جامعه و احیای معارف اسلام ناب محمدی صلی‌الله‌علیه‌وآله داشته‌اند. متناسب با شرایط زمان حیات هر یک از امامان، ایشان وظیفه‌ای خاص را دنبال کرده‌اند که هر یک از این اقدامات بخشی از جورچین هدایت انسان‌ها را کامل کرده است. یکی از مهم‌ترین انحرافات که از بعد از وفات حضرت محمد صلی‌الله‌علیه‌وآله در جامعه گسترش پیدا کرد، تقلیل جایگاه امامان علیهم‌السلام از زعامت و پیشوای جامعه به یک رهبر سیاسی و نماینده یک قبیله بوده است. یکی از مهم‌ترین اهدافی که انسان ۲۵۰ ساله دنبال کرده است، احیای جایگاه حقیقی امام در جامعه بود. امام جواد علیه‌السلام زمینه‌سازی‌ها و اقدامات فراوانی را در راستای نیل به این هدف صورت دادند که در این مقاله به شرح آن پرداخته می‌شود. ضرورت انجام این پژوهش از آنجا ناشی می‌شود که جوامع اسلامی معاصر با چالش‌هایی همچون حفظ هویت دینی، مدیریت اختلافات داخلی و مواجهه با جریان‌های فکری رقیب روبه‌رو هستند. در چنین شرایطی، مطالعه و تحلیل اقدامات مدیریتی و سیاستی امام جواد (ع) می‌تواند الگویی الهام‌بخش برای تقویت هویت دینی و مدیریت بحران‌های اجتماعی و فرهنگی ارائه دهد. این الگوها، با تأکید بر رویکردهای اخلاقی، اجتماعی و فرهنگی، ظرفیت آن را دارند که در توسعه الگوهای رهبری و حکمرانی مبتنی بر اصول دینی مؤثر واقع شوند. از این‌رو، شناسایی و تحلیل اقدامات مدیریتی، فرهنگی و سیاسی امام جواد (ع) افزون بر بازنمایی دقیق‌تر جایگاه ایشان در تاریخ اسلام، می‌تواند در غنای ادبیات مدیریت و سیاست‌گذاری دینی و تقویت انسجام اجتماعی نقش‌آفرین باشد.

امام جواد (ع) به عنوان نهمین امام شیعیان، در دورانی پرتنش و سرشار از چالش‌های سیاسی و فرهنگی به امامت رسیدند. بررسی اقدامات ایشان نه تنها به درک بهتر تاریخ تشیع کمک می‌کند، بلکه می‌تواند الگوهای مدیریتی و سیاستی ارز شمنندی برای مواجهه با بحران‌های سیاسی و فرهنگی در جوامع اسلامی ارائه دهد. با وجود پژوهش‌های متعدد درباره زندگی امامان شیعه (ع)، اقدامات مدیریتی و سیاستی امام جواد (ع) کمتر مورد توجه جامع قرار گرفته است. بیشتر پژوهش‌های پیشین به جنبه‌های تاریخی و اجتماعی زندگی ایشان پرداخته‌اند؛ اما تحلیل اقدامات ایشان در مواجهه با حکومت عباسی و تقویت جامعه شیعه کمتر مورد بررسی قرار گرفته است. این تحقیق به دنبال پر کردن این خلاء و ارائه تحلیل دقیق‌تری از نقش امام جواد (ع) در تقویت هویت شیعی و آماده‌سازی جامعه برای دوران غیبت است. با توجه به این نکته سوال اصلی پژوهش حاضر این است که امام جواد (ع) چه اقدامات مدیریتی و سیاستی را برای تقویت هویت شیعی انجام دادند؟ در پژوهش حاضر ابتدا مروری بر وضعیت تاریخی و شرایط جامعه در دوران امام جواد (ع) می‌شود و در مرحله بعد با کاربست روش دلالت پژوهی از طریق مطالعه و تحلیل منابع علمی معتبر مجموعه اقدامات و کنش‌های امام جواد (ع) برای راهبری و تقویت جریان تشیع تشریح و تبیین می‌شود و در پایان یافته‌ها و پیشنهادهای علمی و سیاستی ارائه می‌شود.

مرور ادبیات

زندگی ائمه علیهم‌السلام باید برای ما نه تنها به عنوان یادآوری خاطرات برجسته و پرارزش، بلکه به عنوان الگویی برای عمل و درس آموزی تلقی شود. این امر بدون درک و توجه به روش و منش سیاسی این بزرگواران ممکن نخواهد بود. زندگی آنان با وجود تفاوت‌های ظاهری و گاهی به نظر متناقض بودن برخی جنبه‌ها، در واقع یک حرکت پیوسته و مستمر است که از سال دهم یا یازدهم هجرت آغاز می‌شود و تا ۲۵۰ سال ادامه می‌یابد، تا جایی که در سال ۲۶۰ هجری، که سال آغاز غیبت صغری است، به پایان می‌رسد. این شخصیت‌های بزرگ در حقیقت یک واحد واحد و یک شخصیت واحد هستند. هیچ شکی وجود ندارد که هدف و جهت‌گیری آنان یکی بوده است. مبارزه سیاسی که به عنوان خط اصلی زندگی ائمه در این ۲۵۰ سال در نظر گرفته می‌شود، در متون روایی و احادیث غالباً در میان تأکیدات علمی و معنوی پنهان مانده است و باید به آن توجه ویژه‌ای داشت (خامنه‌ای، ۱۳۹۰: ۲۶).

پژوهش‌های متعددی درباره زندگی، سیره و نقش تاریخی امام جواد (ع) انجام شده است، اما تمرکز این مطالعات عمدتاً بر ابعاد تاریخی، اعتقادی و اجتماعی بوده و کمتر به تحلیل نظام‌مند اقدامات مدیریتی و سیاستی ایشان پرداخته‌اند. جعفریان (۱۳۶۹ و ۱۳۹۱) در آثار خود به بررسی حیات فکری و سیاسی امامان شیعه پرداخته و ضمن تبیین شرایط کلی عصر عباسی، به برخی از کنش‌های سیاسی امام جواد (ع) اشاره کرده است، اما تحلیل ایشان بیشتر توصیفی و تاریخی است و فاقد چارچوب تحلیلی مدیریتی می‌باشد. در این بخش به صورت خلاصه، مروری تحلیلی بر حیات امام جواد (ع) و شرایط

حکمرانی و سیاستگذاری آن دوره می شود. در این بخش، پژوهش‌های پیشین مرتبط با اقدامات مدیریتی و سیاستی امام جواد (ع) مرور می شود. هدف از این مرور، شناسایی خلاءهای موجود در مطالعات پیشین و تعیین جایگاه این تحقیق در میان پژوهش‌های مرتبط است.

✓ حیات سیاسی و مدیریتی امام جواد (ع)

امام جواد (ع)؛ به عنوان نهمین امام شیعیان، در دورانی پرتنش و سرشار از تغییرات اساسی سیاسی و فرهنگی زیست خلافت عباسی با چالش‌های بی سابقه‌ای مواجه بود. دوره امامت ایشان با افزایش تفرقه‌های مذهبی و فشارهای سیاسی همراه بود که شرایطی را ایجاد کرد که نه تنها ثبات سیاسی را تهدید می کرد، بلکه بنیادهای فرهنگی و هویت شیعی را نیز به چالش می کشید (سجادی، ۱۳۹۸: ۲۶؛ جعفری، ۱۳۸۶: ۱۸؛ نصر، ۱۳۹۵: ۴۳). در این دوره، امام جواد (ع) با اتکا بر مدیریت هوشمندانه، سیاست‌های فرهنگی نوآورانه و استراتژی‌های سیاسی دقیق، موفق به حفظ و تقویت جامعه شیعی شد. این اقدامات شامل ترویج دانش و معارف دینی، ایجاد شبکه‌های علمی و حمایت از شاگردان برجسته برای مقابله با تهاجمات فکری و تقویت روحیه مقاومتی در برابر سیاست‌های تفرقه افکنانه خلافت عباسی بود (مجلسی، ۱۳۹۳: ۱۳۵؛ عسکری، ۱۳۹۱: ۴۷). حکمرانی اسلامی به عنوان الگویی که بر مبنای عدالت، شفافیت، مشارکت عمومی و رعایت اصول اخلاقی استوار است، در دوره امامان شیعه به ویژه امام جواد (ع) به صورت خاصی جلوه کرده است. دوره زندگی و امامت امام جواد (ع) به دلیل چالش‌های ویژه سیاسی و اجتماعی خلافت عباسی از یک سو و نیاز جامعه شیعی به راهبری هوشمندانه از سوی دیگر، سرشار از آموزه‌ها و اقدامات مدیریتی و سیاستی برجسته است که قابلیت تحلیل و استفاده در مفاهیم معاصر را دارا هستند (حسینی، ۱۳۹۸: ۵۲؛ عسگری و قاسمی، ۱۳۹۷: ۱۸۹).

✓ دستگاه خلافت بنی عباس در دوران امام جواد (ع)

عباسیان یا خلفای بنی عباس (۱۳۲ق - ۶۵۶ق / ۷۵۰م - ۱۲۵۸م)، سومین سلسله اسلامی پس از خلفای نخستین و خلفای اموی بودند که نزدیک به پنج قرن بر قسمت‌های مهمی از جهان اسلام، حکومت می کردند. آنان از نسل عباس بن عبدالمطلب، عموی پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) بودند. به همین دلیل نام حکومت خویش را بنی عباس نهادند. آنان با استفاده از شعار الرضا من آل محمد خود را به عنوان اهل بیت پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) به مردم به ویژه خراسانیان معرفی کردند و توانستند با کمک سردار خویش ابومسلم خراسانی، سلسله امویان را براندازند و به حکومت

۱ امام جواد علیه السلام یکی از شاخه‌های شجره طیبه محمدی صلی الله علیه و آله و امتداد سلسله پاک و منزّه اهل بیت علیه السلام می باشد. نهمین امام شیعیان در ماه رمضان سال ۱۹۵ ه. ق در مدینه منوره به دنیا آمدند. (بهبودی) ایشان فرزند حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام امام نهم شیعیان هستند و مادر بزرگوارشان سبیکه نام داشتند. ایشان در سن هفت سالگی به مقام امامت نائل شدند و نیز در مدت ۲۵ سال زندگی بابرکشان مبارزات فراوانی را در راه اعتلای اسلام به انجام رساندند. مأمون عباسی در سال ۲۰۲ ه. ق دختر خود ام فضل را به عقد امام جواد علیه السلام در آورد. (طبری، ۱۳۸۷ق)

بر سند. سرانجام آخرین خلیفه عباسی در بغداد، توسط هلاکوخان مغول کشته شد و حکومت عباسیان به پایان رسید. (طغوش، ۱۳۹۴: ۱۳۴)

مامون (۲۱۸-۱۷۰ق) هفتمین خلیفه عباسی است او که فرزند هارون الرشید بود پس از جنگ با برادرش امین که به کشتن او منتهی شد در سال ۱۹۸ق به حکومت رسید. مامون مرو را پایتخت خلافت خود قرار داد و بیست سال حکومت جهان اسلام را در دست داشت. خلافت مامون با دوران امامت امام رضا و امام جواد علیهما السلام همزمان بود. او در سال ۲۰۰ هجری با انگیزه در امام ماندن از خطر قیام‌های علویان و تثبیت حکومت خود، امام رضا علیه السلام را مجبور به سفر به خراسان و قبول ولایت عهدی نمود. اما بعداً آن حضرت را با خوراندن سم به شهادت رساند. یکی از وجوه برجسته مدیریت امام جواد (ع)، تعامل حکیمانه ایشان با حکومت عباسی بود. برخلاف رویکردهای تقابلی که می‌توانست جامعه شیعی را با خطرات جدی مواجه کند، امام با سیاستی معتدل و مبتنی بر حفظ مصلحت عمومی، توانست ضمن تعامل با خلفا، از فرصت‌ها برای تقویت جایگاه شیعه استفاده کند. این تعامل شامل حضور در مجامع حکومتی، مذاکره با مقامات و استفاده از دانش و حکمت برای تأثیرگذاری بر سیاست‌های حکومتی بود (موسوی، ۱۳۹۴: ۱۵۰).

پیشینه پژوهش

پیرامون شرایط جامعه مسلمین در زمان حیات امام جواد (ع) پژوهش‌های فراوانی صورت پذیرفته است، از این رو ضرورت پرداختن به این موضوع بیش از پیش احساس می‌شود. باین حال شرح مختصری از یافته‌های محققان در جدول زیر تشریح شده است.

جدول ۱. پیشینه مطالعات انجام شده پیرامون مدیریت و رهبری امام جواد(ع) (ماخذ: نویسندگان)

عنوان	نویسنده	یافته‌ها
نگاهی به زندگانی سیاسی امام جواد علیه‌السلام	نویسنده: سید جعفر مرتضی عاملی مترجم: سید محمدحسینی ناشر: دفتر انتشارات اسلامی (وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم)	در این اثر، بعد سیاسی زندگانی حضرت امام جوادالائمه علیه الصلاة والسلام، با توجه به شرایط ویژه زمان امامت آن حضرت به خصوص با توجه به خردسالی آن امام بزرگوار دقیق برجسته شده و مورد بررسی قرار گرفته است.
تحلیل و بررسی سیاست فرهنگی ابناء الرضا (امامان جواد، هادی و عسکری (ع))	روح‌اله دهقانی فرهنگ رضوی، زمستان ۱۳۹۵ - شماره ۱۶	در این مقاله به بررسی سیاست‌های فرهنگی امامان در این دوره پرداخته شده است. نویسنده ابتدا به شرح مسائل فرهنگی عصر امام در سه بخش مسائل فرهنگی دستگاه خلافت، مسائل فرهنگی عمومی و مسائل فرهنگی جامعه می‌پردازد. سپس ابعاد مختلف سیاست فرهنگی ائمه علیهم‌السلام را در ابعاد مسائل فرهنگی بیان می‌کند.

عنوان	نویسنده	یافته‌ها
درآمدی بر تقسیم و تحلیل روایات سیاسی - اجتماعی امام جواد علیه‌السلام	سیف‌الله صرامی دوفصلنامه علمی ترویجی سخن تاریخ س ۹، ش ۲۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۴، صفحات ۹۵ تا ۱۰	نویسنده در بیان اهمیت تحقیق خود می‌نویسد: روایات یکی از منابع اصلی برای شناخت سیره معصومان علیهم‌السلام هستند. برای استفاده بهینه و عمیق‌تر از این روایات، لازم است که بسته به موضوع تحقیق، دسته‌بندی‌های مختلف آن‌ها شناسایی شوند. در خصوص سیره سیاسی - اجتماعی امام جواد علیه‌السلام، می‌توان چهار دسته اصلی از روایات مربوط به ایشان را استخراج کرد: روایات مربوط به بازخوانی امامت، روایات مرتبط با مهدویت، روایات در مورد روابط با خلفا و کارگزاران، و روایات درباره شایستگی‌های رفتارهای اجتماعی.
سیره سیاسی - اجتماعی امام محمدتقی علیه‌السلام در هدایت شیعیان	ابوالقاسم شاکر حصون، مهر و آبان ۱۳۹۰ - شماره ۳	در این پژوهش نویسنده اقدامات امام جواد علیه‌السلام را در هدایت شیعیان برشمرده است که از جمله آنان می‌توان به: ۱. تصریح بر امامت خود ۲. آشکار کردن علم و دانش خدادادی خویش ۳. ابراز کرامت ۴. اتخاذ موضع منفی در برابر دستگاه خلافت ۵. مبارزه با جریان‌ها و مسلک‌های انحرافی اشاره نمود.
مبارزات فرهنگی امام جواد (ع)	اسماعیل نساجی زواره پاسدار اسلام، آذر ۱۳۸۶ - شماره ۳	مبارزه با انحرافات اعتقادی، در برابر خلیفه مناظره‌های علمی و اعتقادی، قاطعیت در طرد ناصالحان، برخورد با فرقه‌های منحرف، برخورد با حدیث‌سازان عوامل و اقداماتی هستند که نویسنده به عنوان فعالیت‌های مبارزاتی امام جواد علیه‌السلام نام برده است.
نقش امام جواد علیه‌السلام در آماده‌سازی جامعه شیعی برای دوران غیبت	علی اصغر ثنائی، مهدی نورمحمدی فصل نامه علمی - ترویجی پژوهش‌های مهدوی سال ششم، شماره ۲۱، تابستان ۱۳۹۰	نویسندگان در بیان اهمیت، ضرورت و یافته‌های پژوهش خود چنین آورده‌اند: یکی از اساسی‌ترین فعالیت‌های امامان شیعه، به ویژه امامان متأخر، آماده‌سازی جامعه شیعی برای ورود به دوران غیبت امام مهدی بود. شاید اینطور به نظر برسد که این وظیفه برای امامانی که با سن کم و دوران کوتاه امامت روبه‌رو بودند، چالش‌برانگیز بوده است. تحقیق حاضر در تلاش است تا به این پرسش اصلی پاسخ دهد که نقش امام جواد در آمادگی جامعه شیعی برای دوران غیبت حضرت قائم، به چه میزان و به چه شکل بوده است؟
تحلیل روش‌های مدیریتی امامان شیعه (علیهم‌السلام)	هاشمی، سیده فاطمه و شاهرودی، محمدرضا، ۱۳۹۳، اولین کنفرانس ملی اقتصاد، مدیریت و فرهنگ ایرانی اسلامی، اردبیل	بررسی سیاست‌ها و شیوه‌های مدیریتی امامان شیعه و نقش آن‌ها در تعامل با حکومت‌های عباسی

عنوان	نویسنده	یافته‌ها
دوره سیاسی امام جواد (ع)	سازمان المعارف الاسلامی	بررسی نقش امام جواد (ع) در برابر حکومت عباسی و تأثیرات سیاسی ایشان
حکمرانی اسلامی و نقش امامان شیعه در تقویت آن	عسگری و قاسمی، ۱۳۹۷	تحلیل راهبردهای مدیریتی و حکمرانی ائمه شیعه برای پایداری جامعه دینی

این منابع نشان می‌دهند که اقدامات و سیاست‌های امام جواد (ع) در دوره عباسی دارای اهمیت زیادی بوده و تحلیل‌های موجود بر تأثیرات مدیریتی و رویکردهای ایشان در پایداری و تقویت جامعه شیعی تأکید دارند. مرور ادبیات نشان می‌دهد که اگرچه مطالعات متعددی درباره زندگی امام جواد (ع) انجام شده است، اما تحلیل اقدامات مدیریتی و سیاستی ایشان کمتر مورد توجه قرار گرفته است. این تحقیق به دنبال پر کردن این خلاء و ارائه تحلیل دقیق‌تری از نقش امام جواد (ع) در تقویت هویت شیعی و آماده‌سازی جامعه برای دوران غیبت است.

مقاله حاضر با تمرکز بر تحلیل و شناسایی اقدامات مدیریتی و سیاستی امام جواد (ع)، نوآوری‌هایی در دو بعد موضوعی و روشی ارائه می‌دهد. از نظر موضوعی، این مقاله به بررسی دقیق سیاست‌ها و استراتژی‌های امام جواد (ع) می‌پردازد که تاکنون کمتر در پژوهش‌های پیشین مورد توجه جامع قرار گرفته‌اند. این رویکرد، با تأکید بر تعاملات ایشان با حکومت عباسی و راهبردهای مدیریتی اتخاذ شده برای حفظ و توسعه هویت شیعی، نشان می‌دهد که امام (ع) چگونه توانست در شرایط پیچیده سیاسی، نقش یک رهبر هوشمند و آینده‌نگر را ایفا کند. از نظر روشی، این مقاله با بهره‌گیری از روش دلالت‌پژوهی، تلاش می‌کند تا یک چارچوب تحلیلی نوآورانه برای شناسایی دلالت‌های حکمرانی اسلامی ارائه دهد. این شیوه به درک عمیق‌تر از نحوه مدیریت بحران‌های سیاسی و تقویت شبکه‌های اجتماعی در جوامع دینی کمک می‌کند و مبنای جدیدی برای مطالعات مدیریتی در حوزه دین و سیاست فراهم می‌آورد.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از جمله پژوهش‌های کیفی است که با استفاده از روش دلالت‌پژوهی انجام می‌شود. دلالت‌پژوهی به معنای مطالعه و تحلیل دلالت‌ها و پیام‌های پنهان در متن است و شامل بررسی معانی، پیام‌ها و تأثیرات مستقیم و غیرمستقیم موجود در محتوای متنی می‌شود (دانایی‌فرد، ۱۳۹۵: ۴۱). این روش به استخراج اصول و قواعد پنهان از لایه‌های زیرین متن کمک می‌کند و برای درک کامل‌تر و جامع‌تر از یک موضوع یا مفهوم به کار می‌رود (امینی، ۱۳۹۷: ۲۹). دلالت‌پژوهی شامل فرآیند تحلیل عمیق متون و مفاهیم برای کشف دلالت‌های نظری و کاربردی آن‌ها در حوزه‌های عملی است. این روش به

پژوهشگر امکان می‌دهد تا از متون نظری، دلالت‌های کاربردی برای سیاست‌گذاری، آموزش و دیگر حوزه‌های مرتبط استخراج کند. مراحل انجام دلالت‌پژوهی در مقالات و آثار علمی متفاوت، به صورت متنوع تشریح و تبیین شده است. در پژوهش حاضر شش مرحله برای انجام دلالت‌پژوهی به شرح زیر انجام شده است که عبارت‌اند از:

۱. **تعریف و تعیین هدف تحقیق:** پژوهشگر باید موضوع و هدف دلالت‌پژوهی را مشخص کرده و حوزه بررسی را تعیین کند

۲. **گردآوری داده‌ها:** جمع‌آوری داده‌ها از منابع متنی مرتبط شامل کتب، مقالات و سایر اسناد مهم صورت می‌گیرد. منابع داده در این پژوهش شامل متون تاریخی و روایی معتبر درباره حیات و سیره امام جواد (ع) است. این متون شامل گزارش‌های تاریخی، روایات نقل شده در منابع حدیثی و تحلیل‌های تاریخی-اجتماعی پژوهشگران معاصر می‌باشد. واحد تحلیل در این پژوهش، «گزارش‌ها و گزاره‌های متنی مرتبط با کنش‌ها، مواضع و تصمیمات امام جواد (ع)» است که به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم به اقدامات مدیریتی، سیاستی، علمی و فرهنگی ایشان اشاره دارند

۳. **تحلیل محتوای داده‌ها:** پژوهشگر با استفاده از تکنیک‌های کدگذاری و تحلیل مضمون، محتوای متون را بررسی و عناصر کلیدی را استخراج می‌کند.

۴. **استخراج دلالت‌ها:** دلالت‌های ضمنی و اصول زیرین موجود در متن شناسایی و مستندسازی می‌شوند.

۵. **طبقه‌بندی و تفسیر دلالت‌ها:** دلالت‌های استخراج شده در دسته‌بندی‌های موضوعی سازماندهی شده و تفسیر می‌شوند تا معانی عمیق‌تر نمایان شوند

۶. **اعتبارسنجی دلالت‌ها:** این مرحله شامل بازبینی و تأیید دلالت‌ها توسط خبرگان حوزه و مقایسه با یافته‌های موجود است (امینی، ۱۳۹۷: ۳۱؛ دانایی‌فرد، ۱۳۹۵: ۴۳)

در فرآیند انجام دلالت‌پژوهی، سه اقدام مهم ۱- کدگذاری و تحلیل مضمون (متون به اجزای کوچک‌تر تقسیم و کدگذاری می‌شوند تا مفاهیم کلیدی و الگوهای معنایی شناسایی شوند)، ۲- تحلیل ساختاری و مفهومی (روابط بین مفاهیم بررسی شده و الگوهای تکراری شناسایی می‌شوند که دلالت‌های معنایی را روشن می‌سازند) و ۳- مقایسه و بازبینی (نتایج تحلیل با سایر مفاهیم مشابه مقایسه و بازبینی‌های مکرر برای اطمینان از دقت و انسجام انجام می‌شود) انجام می‌شود (الهام بادی و فضل‌الهی، ۱۴۰۰: ۹۳). اعتبارسنجی نتایج در دلالت‌پژوهی اهمیت زیادی دارد و شامل روش‌های زیر است که در پژوهش حاضر از آنها برای اعتبارسنجی کیفیت و صحت یافته‌ها استفاده شده است

- **بازبینی توسط کارشناسان:** نتایج پژوهش توسط متخصصان بررسی و تأیید می‌شود.
- **بازبینی‌های مکرر:** تحلیل‌ها و کدگذاری‌ها برای اطمینان از دقت چندین بار بازبینی می‌شوند.
- **ثبات و همگنی کدها:** تکرار نتایج در بررسی‌های مختلف نشان‌دهنده پایداری و اعتبار دلالت‌ها است.

- مقایسه با پژوهش‌های مشابه: یافته‌ها با پژوهش‌های پیشین مقایسه شده تا همخوانی و درستی آن‌ها بررسی شود.

✓ فرآیند کدگذاری و دلالت پژوهی

در مرحله کدگذاری، متون منتخب به صورت سطر به سطر مورد بررسی قرار گرفت و گزاره‌هایی که دلالت بر نوعی اقدام، کنش یا راهبرد از سوی امام جواد (ع) داشتند، استخراج شد. این گزاره‌ها ابتدا به صورت کدهای اولیه (کدگذاری باز) ثبت شدند. سپس کدهای مشابه در قالب مقوله‌های مفهومی (کدگذاری محوری) سازمان‌دهی و در نهایت در دو مقوله کلان «اقدامات مدیریتی-سیاسی» و «اقدامات علمی-فرهنگی» (کدگذاری انتخابی) طبقه‌بندی شدند. در ادامه گام‌های انجام شده، تشریح می‌شود. در گام اول، کدگذاری اولیه (باز) انجام شد با مطالعه منابع منتخب که یک نمونه آن در جدول (۲) آمده است. با توجه به حجم داده‌ها، در جدول (۲) تنها نمونه‌هایی از فرآیند کدگذاری اولیه (باز) ارائه شده است و تمامی کدگذاری‌ها بر اساس همین منطق در کل داده‌ها انجام شده است.

جدول ۲. نمونه کدگذاری باز از منابع منتخب

متن حدیث / گزارش تاریخی (واحد معنایی)	منبع	کد اولیه (باز)
«كَانَ أَبُو جَعْفَرٍ (ع) يُجِيبُ عَنِ الْمَسْأَلِ وَيَدْفَعُهَا إِلَى أَصْحَابِهِ»	کشی، اختیار معرفه الرجال	ارجاع پاسخگویی علمی
معرفی برخی یاران به عنوان مرجع پاسخ‌گویی به مسائل فقهی	مجلسی، بحارالانوار	تأیید صلاحیت شاگرد
ارتباط امام جواد (ع) با وکلای خود در مناطق مختلف	جباری (۱۳۸۲)	سازمان‌دهی شبکه وکالت
نامه‌نگاری امام با نمایندگان شیعه	جعفریان (۱۳۶۹)	ارتباط غیرمستقیم با جامعه
حضور امام جواد (ع) در مناظرات علمی در دربار عباسی	القرشی (۱۹۸۷)	مواجهه علمی با قدرت
هشدار نسبت به انحرافات فکری و فرقه‌ای	شیخ طوسی، کتاب الغیبه	مقابله با انحراف فکری

در گام دوم مقوله بندی از کدهای اولیه (باز) صورت گرفت. کدهای اولیه استخراج شده در گام اول، مبنای مقوله‌بندی مفهومی قرار گرفت و در گام دوم، از طریق کدگذاری محوری، در قالب مقوله‌های میانی و نهایی سازمان‌دهی شد که نمونه‌ای از این فرآیند در جدول (۳) ارائه شده است.

جدول ۳. نمونه فرآیند دلالت پژوهی در استخراج «تربیت شاگردان شایسته»

مقوله نهایی	دالات استخراج شده	مقوله میانی	کد اولیه	گزاره متنی (واحد معنایی)
اقدامات علمی- فرهنگی	اعتماد به ظرفیت علمی شاگردان	پرورش نخبگان علمی	تفویض علمی	ارجاع پرسش‌های علمی به یاران امام
اقدامات علمی- فرهنگی	نهادینه‌سازی مرجعیت شیعی	تربیت شاگردان شایسته	تثبیت مرجعیت علمی	تأیید صلاحیت علمی شاگردان در مناظرات
اقدامات علمی- فرهنگی	توزیع دانش و مسئولیت	سازمان‌دهی علمی	شبکه‌سازی علمی	معرفی شاگردان به جامعه شیعی

در گام نهایی نیز شرح، تحلیل و روایت دلالت‌ها انجام شد که در بخش بعدی بیان می‌گردد.

تحلیل یافته‌ها

پژوهش حاضر در پی استخراج اقدامات سیاستی و مدیریتی حضرت امام جواد علیه‌السلام برای مبارزه با خلفای ستمگر می‌باشد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که اقدامات امام جواد (ع) در دو سطح قابل تحلیل است: نخست، تثبیت امامت و دوم، زمینه‌سازی برای ورود به دوران غیبت. در این بخش ابتدا به تشریح اقدامات امام جواد علیه‌السلام و سپس نتایج اقدامات ایشان بیان می‌شود.

✓ ۱- اقدامات علمی فرهنگی امام جواد (ع)

عصر امام جواد علیه‌السلام به دلیل نهضت‌های عملی و اندیشه‌ای، از درخشان‌ترین و باشکوه‌ترین دوران‌های اسلامی محسوب می‌شود (حکیم، ۱۳۸۴: ۱۲۷). مهم‌ترین مراکز علمی فعال در عصر امام جواد علیه‌السلام عبارتند از:

- ✓ مدینه منوره: مدینه منوره به‌عنوان مهم‌ترین مرکز علمی آن دوره شناخته می‌شد. در این شهر، مدرسه اهل بیت علیهم‌السلام تأسیس و راه‌اندازی شد و بزرگان، فقیهان و راویان علوم اسلامی در آن گرد هم آمدند.
- ✓ کوفه: پس از مدینه، کوفه در جایگاه بعدی قرار داشت و مسجد بزرگ این شهر به‌عنوان یکی از مهم‌ترین دانشسراها و مدارس اسلامی شناخته می‌شد. در این مسجد، جلسات تدریس علوم اسلامی از جمله فقه، تفسیر و حدیث به‌طور مداوم برگزار می‌شد و هویت غالب این مدرسه را تشکیل می‌داد.
- ✓ بصره: بصره دیگر کانون علمی آن دوران بود که به‌ویژه در زمینه علم نحو شهرت داشت. علاوه بر آن، این شهر مرکز مهمی برای علم تفسیر نیز به‌شمار می‌رفت و «ابوعمر و بن‌العلاء» یکی از علمای برجسته این حوزه بود.

✓ بغداد: بغداد با تحركات علمی و فرهنگی خود به شدت شکوفا شد و در سراسر این شهر مدرسه‌ها و دانشسراهایی تأسیس گردید. در بغداد، علم به وفور و به آسانی در دسترس بود. بغداد مانند سایر مراکز اسلامی به یک یا چند علم خاص محدود نمی شد، بلکه در آن علوم عقلی و نقلی و دیگر رشته‌های علمی در کنار یکدیگر جمع شده بودند. به این ترتیب، بغداد تبدیل به بزرگ‌ترین مرکز علمی آن دوران شد که جویندگان علم از سراسر جهان به آنجا می‌آمدند تا دانش کسب کنند.

همچنین می‌توان علوم رایج عصر امام جواد علیه السلام را این گونه برشمرد: علوم قرآنی، علم حدیث، فقه، اصول فقه، علم نحو، علم کلام، علم طب، علم شیمی، علم هندسه و شهرسازی، علم فلک، ترجمه. پس از شرح وضعیت علمی عصر امام جواد علیه السلام به روایت اقدامات علمی آن حضرت پرداخته می‌شود.

✓ تربیت شاگردان^۱

در شرایطی که فرصت‌های تعامل ائمه علیه السلام در عصر خلفای عباسی به شدت کنترل و محدود می‌شد، وظیفه اصلی و اساسی امام علیه السلام که تبلیغ و انتقال معارف اصیل دینی است، به هر روی مورد توجه قرار داشت. پیشوایان این عصر نیز مانند امامان پیشین، شاگردانی تربیت می‌کردند و دانش خود را به کمک آنان در جامعه انتشار می‌دادند. این فعالیت‌ها از دوره امام جواد علیه السلام تا امام عسکری علیه السلام به دلیل فشارهای سیاسی و کنترل شدید حکومت، بسیار محدود بود و از این نظر تعداد راویان و پرورش یافتگان مکتب آنان نسبت به زمان امام صادق (ع) کاهش یافت. (دهقانی، ۱۳۹۵: ۸۳) از آنجا که بهره‌گیری از امام جواد علیه السلام به طور مستقیم در برخی مواقع مشکل بود و می‌بایست مردم پاسخ سؤالات خود را از کسی که مورد اطمینان بود دریافت کنند، امام به تربیت افراد متعدد پرداخت تا آنها مشکلات مردم را حل نمایند و مردم توسط آنان از ارشادها و هدایت‌های امام برخوردار گردند. (شاکر، ۱۳۹۰: ۳۹) شاخص‌ترین شاگردان آن حضرت عبارتند از:

✓ یعقوب ابن اسحاق اهوازی (ابن سگیت): وی از یاران خاص و نزدیک امام جواد علیه السلام و امام هادی علیه السلام به شمار می‌رود. یعقوب از امام جواد علیه السلام چندین روایت نقل کرده است. هم شیعه و هم سنی به فضل علمی و اعتقادی ایشان اعتراف دارند. ذهبی در این باره می‌نویسد: «وی فردی فاضل، دین‌دار و موثق در نقل علوم بود».

✓ علی بن مهزیار اهوازی: وی از یاران نزدیک امام جواد علیه السلام و یکی از وکلای آن حضرت بود و در میان چهره‌های برجسته آن دوران شناخته می‌شد. او اهل خوزستان بود و پدرش مسیحی بود. شیخ طوسی می‌نویسد: «وی ۳۳ کتاب در زمینه‌های مختلف فقهی، حدیثی و اعتقادی نوشته است» (ایشان با علی بن ابراهیم مهزیار تشابه اسمی دارند)

^۱ در این پژوهش، تربیت شاگردان ناظر به فرایند آموزشی و شبکه‌سازی علمی ناظر به توزیع نقش و مسئولیت علمی است

- ✓ احمد بن محمد اشعری: وی از خانواده‌ای به نام اشعری در قم بود. پدرش از دانشمندان برجسته و شخصیت‌های بانفوذ این شهر به شمار می‌رفت. احمد از یاران مورداعتماد امام رضا علیه‌السلام تا امام هادی علیه‌السلام بود. از وی ۲۲۹۰ روایت و نگارش حدود ۱۵ کتاب حدیثی گزارش شده است.
- ✓ زکریا بن آدم قمی: او از اصحاب و راویان امام صادق، امام رضا و امام جواد علیه‌السلام بود. به دلیل خدمات برجسته‌ای که به امام رضا علیه‌السلام ارائه داده بود، مورد ستایش امام جواد علیه‌السلام قرار گرفت. حضرت در مورد او فرمود: «زکریا نزد من و پدرم جایگاه ویژه‌ای دارد».

✓ اعتلای پایگاه‌ها و نهضت‌های علمی

از آنجایی که در امام جواد علیه‌السلام در عصری زندگی می‌کرده‌اند که جریان‌های علمی فراوانی پا به محیط جامعه گذاشته بودند، یکی از رسالت‌های مهم ایشان تقویت جایگاه علمی شیعیان از طریق جریان‌سازی نهضت‌ها و پایگاه‌های علمی شیعی بوده است.

یکی از سیاست‌های جدی که توسط امام (ع) در برابر موج اعتزال از یک سو و رواج حدیث‌گرایی از سوی دیگر تعقیب می‌شد، استفاده از فرصت‌های مختلف برای معرفی و تبیین «اسلام فقاهتی» بوده است که جامعیت و پیوند عقل و دین را به نمایش می‌گذارد. نمونه‌های مختلفی از تحلیل‌های اصولی معارف دینی و نمایش تحلیل‌های غلط فقهای مطرح آن دوره که بیشتر در دربار حضور داشتند، توسط امامان (ع) در این عصر وجود دارد. (دهقانی، ۱۳۹۵: ۲۵) حسین بن علی مشهور به «شهید فخر» نواده حضرت مجتبی (ع) در زمان یکی از خلفای بنی عباس به نام هادی عباسی قیام کرد. یاد و نام او سندی بر محکومیت بنی عباس تلقی می‌شد و حماسه نهضت‌های شیعی علیه خلفای عباسی را در خاطره‌ها به یاد می‌آورد. در حمایت از این شهید انقلابی، روایتی نیز از امام جواد (ع) می‌خوانیم: «پس از فاجعه کربلا هیچ فاجعه‌ای برای ما بزرگتر از فاجعه فخر نبوده است.» (مجلسی م.، ۱۴۰۳ق)

✓ مبارزه با انحرافات علمی و اعتقادی

مبارزه امام جواد (ع) با انحرافات علمی و اعتقادی را می‌توان در سه دسته زیر طبقه‌بندی کرد

الف- مبارزه با افراط و تفریط: خطر انحراف فکری همواره تهدیدی برای جوامع است، به‌ویژه زمانی که به مسائل اعتقادی مربوط می‌شود. به همین دلیل، پیامبر اکرم (ص) هنگام رحلت، کتاب و عترت را به‌عنوان معیار و ملاک برای عقیده صحیح معرفی کرد. متأسفانه، همیشه در میان مسلمانان و شیعیان، گروهی گرفتار افراط و گروهی دیگر درگیر تفریط بوده‌اند. یکی از کسانی که در محبت اهل بیت (ع) دچار زیاده‌روی شده بود، محمد بن سنان بود که برخی از علمای رجال او را به «غلو» متهم کرده‌اند. وی روایت می‌کند که روزی در محضر امام جواد علیه‌السلام نشسته بود و مسائل مختلفی از جمله اختلافات شیعیان را مطرح می‌کرد. امام جواد علیه‌السلام فرمود: «ای محمد! خداوند قبل از هر چیز نور پیامبر (ص)،

علی و فاطمه (ع) را خلق کرد. سپس اشیاء و موجودات دیگر را آفرید و طاعت اهل بیت (ع) را بر تمامی مخلوقات واجب کرد و امور آنان را در اختیار اهل بیت (ع) قرار داد. بنابراین، تنها آنان حق دارند چیزی را حلال و چیزی را حرام کنند و حلال و حرام ایشان نیز به اذن و اراده خداوند است. ای محمد! دین همین است: کسانی که پیشی بگیرند (افراط کنند) منحرف خواهند شد و کسانی که عقب بمانند (تفریط کنند) ضایع خواهند شد. تنها راه نجات، همراهی با اهل بیت (ع) است و تو نیز باید همین مسیر را دنبال کنی.»

ب- مبارزه با جاعلان حدیث: پس از آنکه مامون دخترش را به ازدواج امام جواد علیه السلام درآورد، در مجلسی که خود مامون و بسیاری از شخصیت‌ها از جمله فقهای درباری مانند «یحیی بن اکثم» حضور داشتند، یحیی به امام جواد علیه السلام گفت: «روایت شده است که جبرئیل به حضور پیامبر رسید و گفت: یا محمد! خداوند به شما سلام می‌رساند و می‌فرماید: من از ابوبکر را ضعیف هستم! از او بپرس که آیا او از من را ضعیف است؟» امام جواد علیه السلام در پاسخ فرمود: «کسی که این خبر را نقل می‌کند، باید خبر دیگری که رسول خدا صلی الله علیه و آله در حجه الوداع بیان فرمود را نیز نادیده نگیرد. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: کسانی که بر من دروغ می‌بندند، بسیارند و پس از من نیز خواهند بود. هر کس عمداً بر من دروغ ببندد، جایگاهش در آتش خواهد بود. پس هنگامی که حدیثی از من برای شما نقل شد، آن را به کتاب خدا و سنت من عرضه کنید؛ آنچه با کتاب خدا و سنت من موافق بود، بپذیرید و آنچه مخالف با کتاب خدا و سنت بود، رها کنید.» امام جواد علیه السلام ادامه داد: «این روایت با کتاب خدا سازگاری ندارد، زیرا خداوند در قرآن فرموده است: «ولقد خلقنا الانسان و نعلم ما توسوس به نفسه و نحن اقرب الیه من حبل الوريد» (ما از سان را آفریدیم و می‌دانیم در دلش چه چیزی می‌گذرد و ما از رگ گردن به او نزدیک‌تر هستیم). آیا خشنودی و ناخشنودی ابوبکر بر خدا پوشیده بود که نیاز به پرسش از پیامبر صلی الله علیه و آله داشته باشد؟» (مجلسی، ۱۴۰۳ق). پس از این، یحیی روایت دیگری را مطرح کرد و امام جواد علیه السلام به هر یک از آنها به‌طور جداگانه پاسخ داد.

ج) مبارزه با تفه سیرهای نادرست: امام محمد تقی (علیه السلام) به عنوان پاسدار حریم وحی، از تفسیرهای نابجا و غیرعقلانی آیات قرآن جلوگیری می‌کرد و علما و دانشمندان را به سوی فهم صحیح آیات هدایت می‌نمود. روزی در مجلس معتصم عباسی، برخی از دانشمندان به آیه‌ای استناد کرده و حکمی شرعی صادر کردند. امام جواد (علیه السلام) که در آن جلسه حضور داشت، خطای آنان را گوشزد نمود و تفسیر صحیح آیه را برای حاضرین ارائه کرد. «محمد بن مسعود عیاشی سمرقندی» در تفسیر خود ماجرای آن مجلس را این‌گونه روایت می‌کند: در زمان معتصم عباسی، عوامل خلیفه تعدادی از دزدان را دستگیر کرده و از مرکز خلافت درخواست دستور در مورد چگونگی مجازات آنان کردند. خلیفه در خصوص این حادثه حساس، مجلس مشورتی تشکیل داد و از دانشمندان عصر، خواست که کیفیت اجرای حد شرعی را برای این افراد تعیین کنند. آنان گفتند: «قرآن در این مورد بهترین راهکار را ارائه داده است»، و سپس به آیه‌ای استناد

کردند. «انما جزاء الذین یحاربون الله و رسوله و یسعون فی الارض فسادا أن یقتلوا او یصلبوا أو تقطع ایدیهم و ارجلهم من خلاف او ینفوا من الارض»^۱ «کیفر کسانی که با خدا و پیامبرش به جنگ برمی خیزند و در روی زمین در اشاعه فساد تلاش می کنند، این است که اعدام شوند، یا به دار آویخته شوند، یا دست و پای آنان به عکس یکدیگر قطع شود، یا اینکه از سرزمین خود تبعید گردند.» برخی از علمای حاضر در مجلس پیشنهاد کردند که طبق این آیه یکی از کیفرهای ذکر شده را برای مجازات تبهکاران انتخاب کنند. معتصم عباسی، در همان جلسه، از امام جواد (علیه السلام) نیز نظر خواست. امام ابتدا از اظهار نظر خودداری کرد، اما با فشار و اصرار خلیفه، حضرت نظر خود را چنین بیان کرد: «این افراد در استناد به این آیه دچار خطا شده اند. برای استنباط حکم شرعی از این آیه، دقت بیشتری لازم است و باید تمام جوانب موضوع مورد توجه قرار گیرد. کیفرهای مختلف برای جرایم متفاوت اعمال می شود، زیرا این مسأله به صورت های مختلف و احکام جداگانه ای نیاز دارد.»:

۱. اگر راهزنان تنها راه را ناامن کرده اند، بدون آن که کسی را کشته یا مال کسی را غارت کرده باشند، مجازات آنان باید تنها حبس باشد. این همان مفهومی است که در آیه تحت عنوان «نقی ارض» آمده است، یعنی تبعید و جلوگیری از فعالیت های آنان در مناطق مختلف.

۲. اگر راهزنان امنیت را مختل کرده و افراد بی گناهی را کشته اند، اما به اموال مردم تجاوز نکرده اند، مجازات آنان اعدام خواهد بود.

۳. اگر هم راه را ناامن کرده، هم انسان های بی گناهی را کشته و هم مال مردم را غارت کرده اند، کیفر آنان باید سخت تر باشد: ابتدا دست و پای آنان باید به عکس یکدیگر قطع شود، سپس آنان به دار آویخته شوند. معتصم عباسی پس از شنیدن این استدلال و توضیح دقیق امام جواد (علیه السلام)، نظریه ایشان را پذیرفت و دستور داد که طبق نظر امام، در خصوص مجازات این راهزنان عمل کنند... (عیاشی، ۳۲۰ق)

✓ مناظرات علمی

دولت عباسی برای ضربه زدن به جایگاه علمی امامان علیهم السلام و تضعیف مقام علمی و دینی آنها، به برگزاری جلسات مناظره و گفت و گوهای علمی می پرداخت. هدف اصلی آنها این بود که دانش امامان را زیر سوال ببرند و در افکار عمومی علیه امامت و علم ایشان شبهه افکنی کنند. با این حال، این رویکرد نه تنها به اهداف آنان نرسید، بلکه برعکس، باعث رسوایی و فضیحت خودشان می شد. امام جواد علیه السلام، به ویژه به دلیل اینکه نخستین امامی بود که در سن کم به منصب امامت رسید، در معرض این نوع مناظرات و سوالات سخت قرار داشت. در حقیقت، این مناظرات و جلسات گفت و گو برای عباسیان به عنوان نوعی آزمایش و تلاشی برای اثبات بی اطلاعی امام از مسائل علمی بود. از آن جا که برخی

۱ سوره مائده - آیه ۳۳

از شیعیان به دلیل کم سنی امام جواد علیه السلام در ابتدا دچار تردید شده بودند، عباسیان قصد داشتند با این گونه مناظرات، اطمینان شان را جلب کنند و آن را به عنوان و سیله ای برای آزمودن علم و مقام امام قرار دهند؛ اما امام جواد (علیه السلام) با علم و استدلال های عمیق خود، نه تنها به تمامی سؤالات پاسخ های قانع کننده می داد، بلکه در بسیاری از موارد در برابر پرسش های دشوار آن ها، آن چنان به طور قاطع و مؤثر پاسخ می داد که موجب رسوایی مخالفان و اثبات علمی مقام بلند امام علیه السلام می شد. در دوران امام جواد علیه السلام، مکتب اعتزال و افراطی گری در بهره برداری از عقل به شدت گسترش یافته بود. این گروه ها که در پی عقل گرایی افراطی بودند، به ویژه در مسائل دینی و فلسفی، سؤالات دشوار و پیچیده ای مطرح می کردند تا با استفاده از استدلال های عقلی خود امام جواد (علیه السلام) را در رقابت علمی شکست دهند و به نوعی جایگاه علمی او را زیر سوال ببرند. حکومت وقت نیز از این جریان ها حمایت می کرد و تلاش می کرد تا امام جواد (علیه السلام) را در موقعیتی قرار دهد که به نظر شان از آن برآید. با این حال، امام جواد (علیه السلام) با علم و حکمت الهی که از سوی خداوند به او عطا شده بود، در این مناظرات پیروز شد.

✓ ۲- اقدامات مدیریتی_سیاسی

حیات سیاسی در دوران امام جواد (ع) برای ایشان و تمامی مسلمانان بسیار سخت و دشوار بود، زیرا وقایع سنگین و فتنه ها، امت اسلامی را در برابر امواج آشوب ها و بحران های سیاسی قرار داده بود. (حکیم، ۱۳۸۴: ۷۵) برای فهم بهتر شرایط حاکم بر جامعه در عصر بنی عباس، برخی از ویژگی های دوران خلافت ایشان را ذکر می نمایم:

✓ شیوه حکومت: شیوه حکومت عبا سیان از نظر اهداف و روش، شبیه به حکومت امویان بود. به

گفته نیکلا سون، عبا سیان حکومتی مستبدانه داشتند و همانند سا سانیان بر قلمرو خود با سلطه بی چون و چرا حکم می رانند (عباس، ۱۹۷۸) نحوه حکومت خلافتی بنی عباس، همانند پادشاهان ایران و روم بود، سیاست های حکومت تنها به اراده و میل ایشان رقم می خورد و اصول اسلام در هیچ کجای تصمیمات ایشان نمایانگر نبود.

✓ خلافت موروثی: خلافت اسلامی بر اساس ارزش های اصیل اسلامی هرگز خلافت موروثی را

نمی پذیرد و تمایلات فردی، خانوادگی و تعصبات را در عرصه خلافت مردود می داند. در فرهنگ شیعه، خلافت ویژه امامان معصومی است که از خاندان رسالت برخاسته اند. عباسیان، همانند امویان، وراثت را در امر خلافت دخیل کردند و آن را به عنوان مبنای تزلزل ناپذیر شایستگی خود در خلافت معرفی کردند، زیرا خود را عموزادگان پیامبر صلی الله علیه و آله می دانستند. برای دستیابی به قدرت و استمرار در حکومت، عباسیان مبالغ زیادی را به دستگاه های تبلیغاتی آن زمان پرداختند تا با استفاده از این بوق های تبلیغاتی، این باور را در میان مردم رواج دهند. (القرشی، ۱۹۸۷: ۳۴۹)

✓ **علویان قربان ستمگری عباسیان:** علویان در دوران خلافت عباسیان تحت ظلم و ستم شدید قرار داشتند که در تاریخ اسلام بی سابقه بود. این ظلم و خشونت به‌ویژه در زمان منصور دوانیقی، که به‌عنوان "فرعون این امت" شناخته می‌شود، به اوج خود رسید. طبق نقل سیوطی، منصور خود اذعان کرده بود که هزاران نفر از فرزندان فاطمه سلام‌الله‌علیها را کشته است و هنوز بزرگ‌ترین آنان، جعفر بن محمد زنده است (نعمه، ۱۹۸۰: ۱۱۷). منصور خزانه‌ای از سرهای بریده خاندان علی علیه‌السلام به جا گذاشت که شامل سرهای کودکان، جوانان و کهنسالان این خاندان بود. این خزانه بعدها به پسرش مهدی رسید تا با پیروی از روش پدر، قدرت خود را مستحکم کند.

پس از شرح مختصری از شرایط فرهنگی - سیاسی عصر امام جواد علیه‌السلام، در ادامه اقدامات ایشان در راستای خنثی‌سازی توطئه‌های دستگاه خلافت برای ایجاد انحراف در جریان ولایت الهی تشریح می‌شود.

✓ **مبارزه با فرقه‌های انحرافی**

وجود جریان‌های انحرافی عقیدتی در دوران همه امامان شیعه امری اجتناب‌ناپذیر بود و امامان معصوم با توجه به شدت تأثیر این جریان‌ها بر اعتقادات مردم، واکنش‌های متفاوتی داشتند. در دوران امام جواد علیه‌السلام، جریان‌های انحرافی مانند زیدیه، اسماعیلیه و واقفیه همچنان فعال بودند و هرکدام به تبلیغ عقاید خود می‌پرداختند. علاوه بر این، جریان غلات نیز به شدت در پی ترویج افکار انحرافی خود بود. اگرچه پیدایش این فرقه‌ها مربوط به دوران امام جواد نبود، اما فعالیت‌های آنها در دوران ایشان ادامه داشت و تأثیراتشان قوی‌تر از هر زمان دیگری می‌شد. از این رو، امام جواد علیه‌السلام با کار سخت و حساس روشنگری در برابر این جریان‌ها روبه‌رو بود. (نورمحمدی، ۱۳۹۶)

فرقه زیدیه: زیدیه یکی از فرقه‌های شیعی است که به امامت زید بن علی علیه‌السلام اعتقاد دارند. این فرقه به امامت در نسل فاطمه علیها السلام محدود است و معتقدند که هر کدام از فرزندان فاطمه که دارای ویژگی‌های علمی، شجاعتی و سخاوت باشد و ادعای امامت کند، امام واجب‌الاطاعه است، فارغ از اینکه از نسل امام حسن علیه‌السلام باشد یا امام حسین علیه‌السلام. بر اساس این باور، زیدیه حتی به امامت محمد و ابراهیم، فرزندان عبدالله بن حسن بن حسن، که در زمان منصور عباسی قیام کرده و به شهادت رسیدند، اعتقاد دارند. این فرقه به این نتیجه رسیده‌اند که وجود دو امام در دو سرزمین به صورت همزمان جایز است، به شرط آنکه آن دو امام ویژگی‌های خاص خود را داشته باشند و اطاعت از هر کدام واجب باشد. (شهرستانی، ۵۴۸ق)

فرقه واقفیه: واقفیه یا واقفیه در اصطلاح عام به تمام فرقه‌هایی گفته می‌شود که بر امامی از ائمه معصومین (ع)، قبل از امام دوازدهم (عج) توقف کردند و او را آخرین امام دانستند و امامت امامان بعدی را نپذیرفتند. اما این واژه در معنای خاص خود، به گروهی گفته می‌شود که بر امام موسی بن جعفر (ع) توقف کرده، ایشان را آخرین امام دانستند و امامت

امامان بعدی شیعه را نپذیرفتند و خود به گروه‌هایی تقسیم شدند که این گروه‌ها، گرچه در کیفیت وفات، حیات، غیبت و رجعت ایشان با یکدیگر اختلاف داشتند ولی همگی بر این عقیده بودند که امام هفتم (ع)، همان مهدی موعود است و پس از ایشان، امام دیگری وجود ندارد. این فرقه که پس از شهادت امام موسی کاظم (ع) در سال ۱۸۳ ه.ق به وجود آمد، ویژگی‌های خاص و منحصر به فردی داشت که موجب رواج سریع و دوام بیشتر آن، نسبت به دیگر فرقه‌های واقفیه در زمان دیگر امامان شد. همین ویژگی‌ها باعث برخورد و مبارزه سخت‌تر و جدی‌تر امام رضا (ع) و پیروان فداکارش با این فرقه گردید. (بختیاری، ۱۳۹۱: ۷۱)

غلات: غلات یکی از فرقه‌های منحرف بودند که در دوران امامت امام جواد علیه‌السلام فعال بودند و با ترویج اندیشه غلو، به افراط در ستایش ائمه پرداخته و آنان را به خدایی و پیامبری نسبت می‌دادند. شیخ مفید درباره این فرقه می‌گوید: "غلات از کسانی هستند که به امام علی و سایر امامان از نسل آن حضرت، نسبت‌های خدایی و پیامبری می‌دهند و آنان را به گونه‌ای می‌ستایند که این ستایش‌ها از حد می‌گذرد و با اصول فکری ائمه مخالف است." امام صادق علیه‌السلام نیز فرمودند: "اهل بیت پیامبر را دوست بدارید، اما در این محبت میانه‌رو باشید و از غلو کردن پرهیز کنید." این اندیشه‌های افراطی نه تنها مخالف اصول شیعی بود بلکه برخلاف آموزه‌های خود ائمه اهل بیت علیه‌السلام نیز بودند که همواره از افراط در محبت خود نهی می‌کردند.

✓ گسترش شبکه وکالت

شبکه وکالت در واقع، سازمان و تشکیلات امامان (ع) این عصر برای اداره امور مربوطه بود. این شبکه وظیفه نیازسنجی، پاسخ‌گویی، حمایت و مدیریت مخاطبان تحت امر خود را بر عهده داشت. این شبکه مشروعیت خود را از امام (ع) می‌گرفت و تحت مدیریت کلان این شبکه فعالیت می‌کرد. امامان شیعه با لحاظ کردن مقتضیات و ضرورت‌های موجود اقدام به ایجاد این تشکیلات کردند که بدان وسیله با سهولت بیشتری بتوانند با شیعیان در دورترین نقاط عالم اسلامی مرتبط بوده و شیعیان نیز از طریق این شبکه ارتباطی مطمئن، بتوانند نیازهای شرعی و دینی خود را رفع کنند. بغداد، مدائن، مصر، کوفه و مناطق مختلفی از ایران مانند خراسان، قم، ری، طبرستان، سیستان، طالقان و اهواز از جمله مناطقی بودند که وکلای امام جواد علیه‌السلام در آن‌ها حضور داشتند و نمایندگی ایشان را بر عهده داشتند. سیاست امام جواد علیه‌السلام در مورد وکلای خود، تأکید بر جایگاه آنان و تقویت نقش آنان در جوامع مختلف بود. ایشان به وضوح در نامه‌هایشان اهمیت وکلای خود را نشان می‌دادند و به آن‌ها مقام و اعتبار می‌بخشیدند، تا شیعیان با اطمینان به آنها مراجعه کنند و از آنان پیروی کنند (دهقانی، ۱۳۹۵: ۳۱)

۷. نامه‌نگاری‌های راهبردی

نامه‌های امام جواد علیه‌السلام بخش مهمی از فعالیت‌های فرهنگی ایشان را شامل می‌شد که در موضوعات مختلفی مانند نصب وکیلان، مدح و توثیق برخی از وکیلان، رفع مشکلات شیعیان، حل اختلافات فقهی و اعتقادی و همچنین توضیح و تفسیر روایات ائمه پیشین نگاشته شده بودند. (هادی‌منش، تحلیل سیره علمی - فرهنگی امام جواد (ع)، ۹۷)

یکی از یاران نزدیک امام جواد علیه‌السلام علی بن مهزیار می‌باشد. ایشان به حضرت نامه‌نگاری‌های فراوانی داشته و در موارد گوناگونی از ایشان کسب تکلیف می‌کرده‌اند. در یکی از نامه‌ها، امام جواد علیه‌السلام علی بن مهزیار را این‌گونه خطاب می‌کنند: «به نام خداوند بخشاینده مهربان. ای علی بن مهزیار خداوند به تو جزای نیکو عنایت فرماید، و جایگاه تو را بهشت قرار دهد و از خواری دنیا و آخرت مصون دارد و تو را با ما محشور بگرداند. خداوند تو را به پند و اندرز و اطاعت و خوف و وقار و مسکنت آزموده است و در آنچه واجب است امتحان خوبی داده‌ای، اگر بگویم مانند تو را در میان اصحاب ندیده‌ام، امیدوارم راست باشد، خداوند جزای اعمال نیک تو را بهشت برین قرار دهد، البته مقام تو بر ما پنهان نیست و خدمت تو هم پوشیده نیست که در سرما و گرما و شب و روز به واجبات قیام کردی، من از پیشگاه خداوند تقاضا دارم روزی که همه خلایق را جمع می‌کنند تو را به پاس دوستی ما به رحمت خویش متنعم سازد به طوری که مورد غبطه دیگران گردد، او خداوندی است که شنونده هر دعایی است». این نامه و سایر نامه‌هایی که امام جواد (ع) به علی بن مهزیار نوشته‌اند، نشان‌دهنده جایگاه بلند و والای او است، زیرا امام با چنین دعای صمیمانه‌ای او را مورد لطف و توجه ویژه قرار داده است؛ دعایی که بدون شک مورد اجابت قرار خواهد گرفت.

نتیجه‌گیری

امام جواد (ع) با تکیه بر اصولی چون عدالت‌گستری، حفظ وحدت میان جامعه شیعی، و تربیت نیروهای کارآمد، اقداماتی مدیریتی انجام داد که شامل تأسیس شبکه‌های علمی و تربیت شاگردان برجسته برای حفظ و گسترش علوم اسلامی بود. این اقدامات در پاسخ به سیاست‌های سرکوبگرانه عباسیان که تلاش می‌کردند با ایجاد تفرقه میان مسلمانان، هویت شیعی را تضعیف کنند، بسیار مؤثر بود (جعفری، ۱۴۰۰). امام جواد (ع) با بهره‌گیری از استراتژی‌های خاص، ضمن پرورش نسل جدیدی از متفکران و محدثان، توانست پایگاه اجتماعی و فکری شیعه را تقویت کند (طباطبایی، ۱۳۹۶).

اصول مدیریتی امام جواد (ع) بر پایه ارزش‌های اسلامی همچون صداقت، تقوا، و اعتماد سازی بود. ایشان با بهره‌گیری از این اصول، اعتماد جامعه را به سوی رهبری دینی جلب کرده و با رویکردی مشارکتی، توانست به تحقق حکمرانی اسلامی یاری رساند (عبادی، ۱۳۹۹: ۱۳). اقدامات ایشان شامل ایجاد شبکه‌های ارتباطی میان شیعیان و تأسیس ساختارهای فرهنگی و آموزشی بود که پایدارترین تأثیرات را در تقویت هویت دینی و اجتماعی جامعه شیعی داشت (میرحسینی، ۱۳۹۷: ۴۸).

تأثیر اقدامات امام جواد (ع) فراتر از دوره حیات ایشان، پایه‌ای برای حکمرانی امامان بعدی و ادامه‌دار شدن فرهنگ مقاومت

و پایداری در برابر ظلم بود. این سیاست‌ها به تثبیت حکمرانی اسلامی و حفظ وحدت جامعه شیعی در دوره‌های بعد کمک کرد (رستمی، ۱۴۰۱: ۳۷). به صورت خلاصه این راهبردها و اقدامات امام جواد (ع) منجر به تثبیت امامت و همچنین آماده‌سازی جامعه شیعه برای عصر غیبت شد.

پژوهش حاضر با تمرکز بر تحلیل و بررسی اقدامات مدیریتی و سیاستی امام جواد (ع)، به شناسایی راهبردهایی پرداخته است که در مواجهه با چالش‌های خلافت عباسی و تثبیت جایگاه شیعیان در جامعه اسلامی انجام شده است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که امام جواد (ع) با بهره‌گیری از راهبردهای مدیریتی هوشمندانه و سیاست‌های فرهنگی جامع، توانستند به حفظ و تقویت هویت شیعی کمک کرده و جامعه شیعه را برای دوران غیبت آماده کنند. تحلیل اقدامات مدیریتی و سیاستی امام جواد (ع) بیانگر این است که ایشان در دورانی پر از تلاطم سیاسی و اجتماعی که تحت حکومت عباسیان بود، توانست با اتخاذ راهبردهای هوشمندانه به تثبیت امامت و حفظ جامعه شیعی پردازد. امام جواد (ع) از طریق گسترش شبکه وکالت، مبارزه با فرقه‌های انحرافی، تربیت شاگردان برجسته، و نامه‌نگاری‌های راهبردی، به تقویت ساختارهای دینی و فرهنگی شیعیان پرداخت. این اقدامات در مواجهه با سیاست‌های سرکوبگرانه خلفای عباسی، خصوصاً مأمون و معتصم، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بودند و نشان‌دهنده بینش آینده‌نگرانه و مدیریت مؤثر ایشان است.

مقایسه پژوهش حاضر با تحقیقات پیشین نشان می‌دهد که تحقیقات مشابه عموماً بر تحلیل تأثیرات تاریخی و اجتماعی یا فرهنگی امام جواد (ع) تمرکز داشته‌اند، اما این پژوهش با تأکید بر شیوه‌های مدیریتی و سیاسی امام، ابعاد جدیدی را آشکار می‌کند. مقالاتی همچون پژوهش‌های جعفریان (۱۳۶۹ و ۱۳۹۱) و شاکر (۱۳۹۰)، تأکید بیشتری بر جنبه‌های تاریخی و اجتماعی داشتند، در حالی که این مطالعه به تحلیل مدیریتی و سیاست‌گذاری‌ها پرداخته است. همچنین تلاش‌های امام جواد (ع) در مقابله با سیاست‌های عباسیان، الگویی مؤثر برای رهبری دینی بود. پژوهش‌های گذشته مانند کارهای جعفری (۱۳۸۶) و دهقانی (۱۳۹۵) نیز بر اهمیت این اقدامات در حفظ هویت شیعی و جلوگیری از تفرقه تأکید دارند.

محدودیت‌های این پژوهش شامل دسترسی محدود به منابع تاریخی و تکیه بر روایات غیرهمگن است که ممکن است اعتبار برخی یافته‌ها را تحت تأثیر قرار دهد. همچنین دسترسی محدود به منابع دست‌اول و پیچیدگی تحلیل تاریخی رفتارهای سیاسی-مدیریتی امام جواد (ع) است که پژوهش‌های بیشتر و دقیق‌تری را در این زمینه می‌طلبد. برخی از پیشنهادها علمی برای پژوهش‌های آتی به شرح زیر عبارت‌اند از:

- لزوم مقایسه اقدامات سیاسی و مدیریتی امام جواد (ع) با دیگر ائمه برای درک بهتر سیر تکاملی حکمرانی شیعیان تمرکز کند.
- بررسی تطبیقی راهبردهای امام جواد (ع) با دیگر رهبران دینی در مقابله با فشارهای سیاسی و اجتماعی مشابه

- تحلیل تأثیرات بلندمدت اقدامات امام جواد (ع) بر حکمرانی اسلامی و توسعه ساختارهای مدیریت دینی در دوران معاصر
- بررسی عمیق‌تر و تخصصی‌تر هریک از اقدامات امام جواد (ع) همچون گسترش شبکه وکالت، تربیت شاگرد و شاگردپروری و... در پژوهش‌های آتی
- انجام پژوهش‌هایی با رویکرد میان‌رشته‌ای همچون جامعه‌شناسی و سیاسی و اقتصادی برای فهم عمیق‌تر از ابعاد اقدامات امام جواد (ع)

منابع

۱. امینی، س. (۱۳۹۷). الگوی ارزشیابی خط مشی براساس آموزه‌های نهج البلاغه. فصلنامه علمی مدیریت اسلامی، ۷(۱۴)، ۲۵-۴۹.
۲. بختیاری، ن. ص. (۱۳۹۱). امام رضاع (و) فرقه واقفیه. پژوهش‌های تاریخی، ۷۹-۹۸.
۳. جباری، محمد. (۱۳۸۲). سازمان وکالت و نقش آن در عصر ائمه (ع). قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
۴. جعفری، م. (۱۳۸۶). بررسی تأثیرات تاریخی و اجتماعی امامان شیعه. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۵. جعفریان، ر. (۱۳۶۹). حیات فکری و سیاسی امامان شیعه (علیهم‌السلام). تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
۶. جعفریان، رسول. (۱۳۹۱). از پیدایش اسلام تا ایران اسلامی. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
۷. حسین، جعفر. (۱۳۸۵). تاریخ سیاسی غیبت امام دوازدهم (عج). تهران: امیرکبیر.
۸. حکیم، س. (۱۳۸۴). پیشوایان هدایت (امام جواد علیه‌السلام). مجمع جهانی اهل بیت (علیهم‌السلام).
۹. خامنه‌ای، س. (۱۳۹۰). انسان ۲۵۰ساله. تهران: مؤسسه ایمان جهادی.
۱۰. دانایی‌فرد، ح. (۱۳۹۵). روش دلالت پژوهی در مطالعات علوم اجتماعی و انسانی. فصلنامه روش‌شناسی علوم انسانی، ۲۲(۸۶)، ۳۹-۷۱.
۱۱. دهقانی، ر. (۱۳۹۵). تحلیل و بررسی سیاست فرهنگی ابناء الرضا (امامان جواد، هادی و عسکری (ع)). ادیان، مذاهب و عرفان: فرهنگ رضوی، ۷-۴۶.
۱۲. رستمی، ح. (۱۴۰۱). حکمرانی اسلامی و نقش امامان در تقویت هویت دینی. تهران: مؤسسه پژوهشی فرهنگ اسلامی.
۱۳. سجادی، ا. (۱۳۹۸). چالش‌های هویتی و مدیریت بحران در تاریخ شیعه. تهران: مؤسسه فرهنگی اندیشه.
۱۴. سلیمانی، ز.، پیرمردیان، م.، & منتظرالقائم، ا. (۱۴۰۳). تبیین تاریخی مؤلفه‌های همگرایی از منظر امام‌جواد (علیه‌السلام). بازیابی از <https://www.oornags.ir/vi-ewf-a/keyword>
۱۵. شاکر، ا. (۱۳۹۰). سیره سیاسی - اجتماعی امام محمد تقی علیه‌السلام در هدایت شیعیان. حصون، ۳۶-۴۶.
۱۶. شهرستانی. (۱۳۵۴ق). الملل و النحل.
۱۷. شیخ‌طوسی. (۱۳۸۵ق). کتاب الغیبه.
۱۸. شیخی، ف.، کریمی‌نیا، م.، م.، & انصاری‌مقدم، م. (بی‌تا). واکاوی سیره سیاسی-اجتماعی امام جواد (علیه‌السلام) در هدایت شیعیان. بازیابی از <https://www.oornags.ir/vi-ewf-a/keyword>
۱۹. صرامی، س. (۱۳۹۴). درآمدی بر تقسیم و تحلیل روایات سیاسی-اجتماعی امام جواد (ع). دوفصلنامه علمی-ترویجی سخن تاریخ، ۹(۲۲)، ۹۵-۱۱۰.
۲۰. طباطبایی، م. (۱۳۹۴). مدیریت دینی و راهبردهای اجتماعی در اسلام. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
۲۱. طبری. (۱۳۸۷ق). تاریخ الامم و الملوک.
۲۲. طقوش، م. (۱۳۹۴). دولت عباسیان. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۲۳. عبادی، س. (۱۳۹۹). پژوهشی در زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی امام جواد(ع). تهران: انتشارات نور علم.
۲۴. عسکری، ح. (۱۳۹۱). نقش ائمه در سیاست و فرهنگ اسلامی. مشهد: انتشارات بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
۲۵. عسکری، م.، & قاسمی، ن. (۱۳۹۷). حکمرانی اسلامی و نقش امامان شیعه در تقویت آن. پژوهشنامه علوم دینی، ۸(۱)، ۸۵-۱۰۰.
۲۶. عیاشی، م. (۱۳۲۰ق). تفسیر عیاشی. مکتبه العلمیه الاسلامیه.
۲۷. القرشی، ب. ش. (۱۹۸۷). حیاة الإمام محمد الجواد. نجف اشرف: العتبة الکاظمیة المقدسة.
۲۸. کاظمی، ز. ا. (۱۳۸۳). فرقه زیدیه و ارتباط آن‌ها با زیدبن علی (ع). معرفت، ۸۶.
۲۹. کشی، م. (۱۴۰۹ق). اختیار معرفه الرجال (الرجال کشی). مشهد: دانشگاه مشهد.
۳۰. مبلغان، م. (۱۳۸۶). جایگاه امامت در کلام امام هفتم.
۳۱. مجلسی، م. (۱۳۹۳). بحارالانوار، جلد مربوط به تاریخ امام جواد(ع). قم: دارالکتب الاسلامیه.
۳۲. موسوی، ر. (۱۴۰۰). تحلیل و بررسی مدیریت امامان شیعه در شرایط بحرانی. قم: انتشارات بوستان کتاب.
۳۳. میرحسینی، ف. (۱۳۹۷). تاریخ فرهنگ شیعه و نقش امامان در ترویج معارف. قم: انتشارات پژوهشگاه علوم اسلامی.
۳۴. نصر، س. (۱۳۹۵). تاریخ اسلام و رهبری ائمه. لندن: انتشارات آکسفورد.

۳۵. نعمه، ع. (۱۹۸۰). الأدب فی ظل التشیع. دار التوجیه الإسلامی.
۳۶. نورمحمدی، ع. ا. (۱۳۹۶). نقش امام جواد علیه السلام در آماده‌سازی جامعه شیعی برای دوران غیبت. پژوهش‌های مهدوی، ۱۳۱-۱۴۸.
۳۷. هادی‌مثنی، ا. (۱۳۹۷). تحلیل سیره علمی - فرهنگی امام جواد (ع). مبلغان، فقه و اصول، ۱۱-۲۰.
۳۸. هاشمی، س. ف.، & شاهرودی، م. ر. (۱۳۹۳). تحلیل روش‌های مدیریتی امامان شیعه (علیهم السلام). فصلنامه مدیریت اسلامی، ۵(۲)، ۱۲۳-۱۴۰.
۳۹. الهام بادی، سیف الله؛ فضل الهی قمشی، (۱۴۰۰). خوانشی نو از روش شناسی مطالعات دلالت پژوهی، نشریه عیار پژوهش در علوم انسانی، ۱۱(۱)، ۹۳.
۱. Al -Hurr al -' Āni l ī. (۱۴۰۵ AH). **Wisā'i l al -Shi'a**. Qumm Mi'assasat al -Nashr al -Isl āmī.
  ۲. Al -Isl amorg. (n.d.). *A short biography of Imam Muhammad ibn Ali al -Jawad (a.s.)*. Retrieved from <https://www.al-islam.org>
  ۳. Al -Maaref Isl amic Organi zati on. (n.d.). *The political course in the Holy Imam Jawad (AS)'s life*. Retrieved from Al maaref
  ۴. Hayes, M (۲۰۲۱). Between implementation and legislation: The Shi 'i Imam Muhammad al -Jawād's Khums demand letter of ۲۲۰ ah/۸۳۵ ce. *Islamic Law and Society*, ۲۸(۴), ۳۸۲-۴۱۴. <https://doi.org/10.1163/15685195-bja10014>
  ۵. Hayes, M (۲۰۲۱). Between implementation and legislation: The Shi 'i Imam Muhammad al -Jawād's Khums demand letter of ۲۲۰ ah/۸۳۵ ce. *Islamic Law and Society*, ۲۸(۴), ۳۸۲-۴۱۴. <https://doi.org/10.1163/15685195-bja10014>
  ۶. Manzi yah, D. (۲۰۱۶). Gerakan pol i ti k Imam Muhammad Bi n Al i Al -Jawad (۱۹۵-۲۲۰ H/۸۱۱-۸۳۵ Mpada nasa Khal i fah Al -Ma' mun.
  ۷. Mdarressi , H (۱۹۸۴). *Ani ntroducti ont o Shi 'i l aw* Abi bl i ographi cal study. London: I thaca Press.
  ۸. Mdarressi , H (۱۹۸۴). *An i ntroducti on to Shi 'i l aw: A bi bl i ographi cal study*. London: I thaca Press.
  ۹. Newman, A. J. (۱۹۹۲). The nature of the Akhbārī/Usūl ī di spute i n late Şafawi d Iran, part ۲: The confl i ct reassessed. *Bul l eti n of the School of Oriental and Afri can Studi es*,